

Ярослав Грицак. Курс «Вибрані питання європейської історії»

Лекція 8: Цінності

Конспект відеолекції

Поговоримо про цінності. Відразу зазначу, що це слово так часто вживається в щоденній мові, політичних дискурсах, публічних дискурсах, що часом в мене виникає бажання взагалі його заборонити, тому що воно знецінюється і втрачає свій сенс. Вийдіть на будь-якій сайт, український чи російськомовний, байдуже, і подивіться, як часто вживається на сайтах, в заголовках чи текстах статей, слово «цінності». Ми записуємо це відео 12 червня 2015 року, вчора закінчилося засідання G7 в Німеччині, і головна дискусія точилася навколо виключення Росії. Чому головна тема «Росія»? Тому що Росія не дотримується європейських цінностей. І це головний мотив, який звучить в коментарях щодо останньої зустрічі G7.

З другого боку, Росія, устами свого славнозвісного чи горезвісного міністра культури Медінського, твердить, що чогось такого, як європейські цінності, взагалі не існує. Натомість – каже російська пропаганда і Кремль – існують так звані цінності «Русского мира», чи, як їх ще називають, «Духовные скрепы». Звичайно, дискурс цінностей не є дискурс виключно Європейської Унії чи Кремля. Про це йдеться, наприклад, в останньому інтерв'ю Людмили Уліцької, яке я прочитав. Вона теж пише про важливість цінностей. Чи десь два місяці тому я був присутній на дискусії навколо книжки Кіссінджера про новий світовий порядок, і одна з ключових тез, яку вживає Кіссінджер, полягає в тому, що новий світовий порядок має бути побудований на новій ціннісній основі, яка насправді є старою ціннісною основою – європейськими цінностями. Тобто, ми вживаємо це слово так часто, що починаємо забувати, що воно означає.

Цінності стали для нас чимось таким, як повітря: воно всюди присутнє, ми часто про нього не думаючи говоримо, але не можемо його означити, тому що ми перестали його помічати. Воно є навколо нас, але воно невидиме. Інша

складність, що один із найбільш примітивних способів сприйняття цінностей – це сприйняття їх як завжди і неунікно чогось дуже доброго, позитивного, морального. Говорять, скажімо, про цінності патріотизму, альтруїзму, самопожертви і т.д.

А це дуже звужене сприйняття цінностей. Цінності можуть бути не тільки позитивні, але й негативні – *якщо можна так сказати*. Зрештою, як колись саркастично твердив Джонатан Свіфт, мораль подібна до наших штанів, які ми знімаємо кожного разу, коли *обслуговуємо свої фізіологічні потреби*. Ми дуже часто не признаємося до тих випадків, коли мораль порушуємо, але ми це робимо також внаслідок певних цінностей. Навіть якщо ми говоримо про таких лідерів як Сталін, Мао Цзедун чи Гітлер, не забуваймо, що вони теж мали свої цінності. Коротше кажучи, щоб ми могли говорити про це в науковому дискурсі, ми повинні означити, що є цінності. Як і кожне інше поняття, про яке ми говорили раніше у наших лекціях, цінності, очевидно, мають багато означень. Але я обираю означення найпростіше, функціональне, яке найбільш надається для нашої роботи. Під цим оглядом я би сказав так: цінності – це те, що найглибше мотивує нашу поведінку. Якщо ви хочете знати, що є вашими цінностями, спитайте себе, заради чого ви готові не поспати одну або дві ночі, віддати частину своєї стипендії чи зарплати, при потребі, пожертвувати своїм здоров'ям і навіть своїм життям. Якщо ви на це питання собі чесно відповісте, тоді ви зразу зрозумієте, що є насправді вашими цінностями.

Цінність не є інтересом, цінність не є ціною, щодо інтересів і ціни ви завше можете домовитися, ви можете сторгуватися. Люди легко можуть домовитися щодо інтересів, але люди перегризають одне одному горлянку, коли заходить мова про цінності, бо щодо цінностей не можна досягнути компромісу, вони закорінені занадто глибоко. Запитайте себе, за яку ціну ви, умовно кажучи, можете продати свого батька. Чи якщо ви батько, за яку ціну можете продати свою дитину. І ви зразу зрозумієте, що ваші найближчі родичі – це насправді ваша найближча цінність. В більшості випадків, дві підставові цінності, які

завше керують людьми, це є бажання своєї власної безпеки, причому безпеки фізичної, і друге – це є власна ідентичність. Для багатьох людей, чи для більшості людей, питання хто ми, ким є, є дуже важливою цінністю. І власне дуже багато речей, які відбуваються з нами чи відбувалися з нашими попередниками, предками, можна краще зрозуміти, коли ми починаємо питати себе, власне, що було їхньою мотивацією, що було їхніми цінностями, бо припускаємо, що цінності змінюються з історією.

Я думаю, що тема цінностей дає один з найкращих способів подивитися на нашу історію, зокрема про цю головну тему, яку ми обговорюємо в нашому курсі – це перехід від так званого «традиційного» до так званого «модерного» суспільства. Карикатура, яку ви тут бачите тут – дуже гарний малюнок, який підкреслює цей великий розлам, майже безодню, яка відділяє Старий світ, тут написано XVIII ст., від Нового світу XIX ст. Це розрив, який нічого не може подолати, бо (ми вже про це говорили, з'являються зміни), які стають все більші і швидші, і суспільство модерне виглядає дуже відмінним від суспільства традиційного. І теза є, що в зв'язку із змінами змінюються цінності. Це є правильна теза, але це є теза, яка справджується тільки наполовину, тому що насправді цінності також є дуже інерційні, вони дуже поволі міняються, тому що цінності дуже глибоко пов'язані з історією, і, власне, тому є важливо говорити про цінності не просто в контексті науки, а в контексті історичної науки.

Як зазвичай ми дивимося на історію? Ми дивимося на історію як на цикл певних подій, так звану подієву історію. Переважно це історія героїчна, це історія наших звитяг, наших поразок, це та історія, яка пишеться у підручниках. Ця історія є добра для виховання громадянина, патріота, який лояльний до держави. Але ця історія, на жаль, дуже мало нам допомагає розуміти логіку самої історії, тому що вона є дуже поверхнева, вона є дуже фактографічна. Натомість, скажімо, час до часу ми відчуваємо моменти, коли знання самих фактів і подій, навіть їх узагальнення є недостатньо. Щось стається, виникає такий якийсь парадокс, якась така подія, яка заперечує все те, що ми знали перед тим. Це той

відомий парадокс, якщо ви знаєте, «парадокс чорного лебедя».¹ До того часу, як капітан Кук не добрався до Австралії чи Нової Зеландії і не побачив там чорного лебедя, всі вважали, що лебеді є тільки білі.² Власне з відкриттям чорного лебедя змінилася, так би мовити, парадигма: виявляється, що лебеді можуть бути не тільки білі, а можуть бути інших кольорів. Власне, коли щось таке трапляється, воно змушує змінювати наш спосіб мислення.

Знаємо цей відомий образ з філософії Гегеля, який казав, що все, що дійсне, є раціональне, а все, що раціональне, це є дійсне. Що підважило цю схему Гегеля – є символ концентраційного табору, Аушвіца чи Гулагу. Тому що і Гулаг і Аушвіц є дійсними. Але чи вони є раціональними? Інший такий образ, який створює символ такої, знаєте, точки відриву, того чорного лебедя, є Будапешт 1956-го року. До цього часу багато мислителів, в першу чергу марксистських мислителів, вважали, що марксизм, комунізм є виразником інтересів робітничого класу. Будапешт 1956-го року показав, що насправді робітники бунтують проти влади комуністичної партії. Отже, щось з цією схемою є недобре.

У нашому випадку, коли ми говоримо про цінності, відправною точкою сталася подія 1968-го року, зокрема Париж. Відомі студентські революції, які покрили, по суті, весь Західний світ, починаючи від *університетських* кампусів Лос-Анджелесу і Нью-Йорку, закінчуючи кампусами у Токіо, але центром цих революцій, власне найбільш яскравим символом (бо це дійсно було дуже яскраво) були події в Парижі. Події в травні 1968-го року, так звана «Студентська революція», центром якої була Сорбонна, один з найпрестижніших університетів, але також інші французькі університети. Що було дивного в цих подіях? Що складалось в таку, знаєте, девіацію, що додавало цим подіям характеру чорного лебедя. Ми звикли до цього до того часу, що революції – це вибух незадоволення найбільш загрожених, найбільш низько поставлених соціально верств чи класів. Як правило, повстання таких, чи бунт

¹ Див. : Nassim Nicholas Taleb, *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, Random House. (2007),

² Про це див. книжку Нассера Таліба:

таких класів чи верств, супроводжується лівацькою ідеологією – чи то у версії Маркса, чи Мао Цзедуна, чи Маркузе чи когось іншого³. Коли ми дивимося на ці студентські повстання 1968-го року, студентські бунти 1968-го року, то бачимо там цю саму ідеологію, дуже лівацьку – Маркузе, Мао Цзедуна і Маркса. Знаємо цей відомий момент, коли Сартр, який пробував солідаризуватися зі студентами Парижу, вдягнувся в куфайку, щоб демонструвати близькість до китайської культурної революції, до символу ідеології Мао Цзедуна.

Але що було дуже важливо чи дивно, що мимо того, що це була дуже ліва ідеологія, лівацька навіть ідеологія, ті, хто бунтували, не були бідні. Зовсім не бідні. Студенти Сорбонни – це діти середнього, а часом вищого середнього класу. За означенням вони не мали би бунтувати, тому що їх соціальне положення дуже стабільне і стійке. Насправді, мали би бунтувати, умовно кажучи, паризькі робітники. Іронія полягала в тому, що паризькі робітники стали не на сторону студентів, а на сторону ворога цих студентів – президента Франції Шарля де Голля, який обіцяв їм певні підвищення зарплат. Тобто маємо цілком щось таке, що не вкладається в наш спосіб думання про те, чим є революція. Зрештою, якщо ви знаєте, є один епізод дуже характерний для 1968-го року, відомий італійський режисер Пазоліні, знаний нам з багатьох фільмів, до речі, фільмів досить лівацьких (він ніколи не приховував свого лівацтва) в ті часи написав велику поему, яка так і називалася, «Ненавиджу вас, панове студент». Тому що за його логікою, насправді революція мала би робитися в інтересах поліцейських, які розганяли тих студентів, чи з якими бились ці студенти, тому що власне, ці поліцейські походять із бідних родин, з бідних селянських родин чи бідних робітничих родин, для яких професія поліцейського може бути одна з не багатьох, яку вони можуть досягти. Натомість, не вони є революціонерами, а революціонерами є студенти, які займають, умовно кажучи, таку неприродню з точки зору Пазоліні позицію.

³ Герберт Маркузе (1898, Німеччина-1978, США) – філософ, соціолог, що працював у рамках марксистської парадигми. Один з ідеологів «нових лівих». Теоретично осмислив той, з точки зору класичного марксизму, парадоксальний факт, що робітники, пролетаріат, перестали бути класом революційним, натомість носіями революційної свідомості, на його думку, стає студентство.

Тобто, все перевернулося в цьому світі догори ногами, сталася певна криза, певна подія, яка викликає кризу, подія «чорного лебедя», яку треба було пояснити. І власне в той час, у Франції, в Парижі, опинився молодий американський соціолог, Рональд Інглегарт, який пробував пояснити оцей парадокс чи цей феномен.⁴ І він тоді сформував гіпотезу, що насправді, ті повстання, про які ми говоримо, чи студентська революція, має в своїй підставі не інтереси, як би казали марксистичні чи ліваки, а вони мають в своїй підставі цінності. І це так звані цінності самовираження. Він цю гіпотезу перевіряв на підставі своїх соціологічних досліджень, які він проводив того часу, і ця гіпотеза, яку він, спочатку, сформулював і підтвердив в масштабах Франції, він пробував її поступово розширювати, щоб побачити, як вона функціонує в інших країнах. І спочатку він це робив тільки в межах Європи, а від початку 80-х років, зібравши достатньо ресурсів, грошей, відповідну команду соціологів по всьому світу, він почав ці дослідження проводити по всій земній кулі. Це дослідження так і називається, «World value service», дослідження цінностей у всьому світі, воно за якісь двадцять кілька років, від першої хвилі, яка відбулася у 1981-1984 рр., охопило близько 80 % всіх країн, 85 % всього населення світу. Бачимо, що на цій карті тільки ті регіони, які є сірі, регіони малодоступні або слабо заселені, тільки вони не покриті цим дослідженням. На підставі цих досліджень утворилася дуже велика емпірична база, може найбільша відома емпірична база в світі з тих які ми зараз маємо в соціології, яка охоплює дані щодо населення, що жило останні 100 кілька років від початку ХХ ст. Бо в той час, коли він починав своє дослідження, у 80-х рр., він міг ще охопити тих людей, які мали 80 років, а, отже, народилися на початку ХХ ст., і до сучасності. Зараз ми маємо ще два останні опитування, і загалом маємо сім хвиль опитувань, тобто, можемо сказати, що ми маємо дослідження про цінності людей, які жили протягом близько 120 років, це термін життя 5-ти – 6-ти поколінь. І це величезна емпірична база.

⁴ Рональд Ф. Інглегарт (народився у 1934 р., США) – політолог, соціолог, професор Мічиганського університету, координатор проекту «Світове дослідження цінностей».

Інглегарт пробує ці дані якось підсумувати. Але що найбільше було цікаве в Інглегарта – зрештою, це не його винахід, але він його використав, він його позичив, і дуже вдало застосував – він знайшов спосіб як виміряти цінності. Так само, як фізики чи хіміки відкрили спосіб, як виміряти вагу повітря чи його склад, так само він відкрив спосіб як вимірювати цінності, ту мотивацію, про яку ми говорили.

І за його гіпотезою, важливими є дві групи цінностей: одна група цінностей, яка говорить наскільки ми є традиційними, умовно кажучи, якщо зводити традицію до віри в Бога. Або навпаки, наскільки ми відійшли від традиції, наскільки стали секулярними. І це легко замірити, задаючи такі питання: як часто ходите ви до церкви? Чи до костелу, чи до синагоги, чи до мечеті? Чи важливим є Бог у вашому суспільстві? Чи, на вашу думку, є виправданими аборти? Очевидно, це питання, у відповідь на які люди відповідають «так» або «ні», і тому їх дуже легко можна вимірювати в процентному відношенні.

А друга лінія, чи друга група цінностей, які вимірюються в дослідженні Інглегарта, це так звані цінності вираження проти цінностей виживання. Щоби зрозуміти, скажімо, що це таке – уявімо, наприклад, одне з найпростіших питань: наскільки ви відчуваєте себе щасливим? Люди, які займаються виживанням, які, скажемо, займаються зароблянням на щоденний хліб, і це в них забирає багато часу, енергії, здоров'я, переважно щасливими себе не називають. Навпаки, ті люди, які є звільнені від таких турбот, називають себе вдоволеними і щасливими у своєму житті. Або, скажімо, таке питання: чи ви довіряєте людям, чужакам? Наскільки ви готові довіряти чужакам? Чи допустили би ви гомосексуаліста у свою родину? Або, чи ви коли-небудь підписували петицію в тій чи іншій справі? Це все питання, які теж вимірюються, і підсумовуючи відповіді щодо одної і другої шкали, ви дістаєте якусь середню узагальнену позицію, яка дозволяє кожне суспільство порівняти з іншим суспільством.

Отже, перш ніж ми перейдемо уже до конкретнішої дискусії, я хочу далі продовжити пояснення методології Інглегарта, щоб ми зрозуміли, про що йдеться. Отже, він наносить дані щодо кожної країни, це середні дані, які є, середній показник щодо одної і другої шкали. Відповідно цінності виживання і цінності самовираження – по горизонталі, цінності традиційні і цінності секулярні – по вертикалі. Чим вища точка на вертикалі, це означає більш секулярне суспільство, чим далі вправо по горизонталі, це означає, що суспільство відійшло від виживання і тим більше воно зайнято самовираженням. Очевидно, можна подумати, що в першу чергу це пов'язано з рівнем життя суспільства: в багатих суспільствах люди будуть більше самовиражатися, аніж виживати. Але, знову ж таки, це надто просте, навіть примітивне пояснення, бо Інглегарт каже, що насправді тут є багато інших чинників.

Але, що дуже важливо, це, знаєте, має для історика приблизно таке значення, як таблиця Менделєєва для хіміка. Раптом ми починаємо вловлювати певну велику історію, коли ми починаємо ці всі цінності наносити на карту. Тому що виявляється, що позиція, яку займає та чи інша країна на цій схемі, з одного боку, вона співпадає із суспільним багатством тих чи інших країн. Умовно кажучи, найпростіший показник – це валовий продукт на душу населення. Ми бачимо, що країни, які будуть займати цей куток зліва внизу, це найбідніші країни. Це дані на середину 90-х років. Отже, це куток, де середньостатистичний громадянин цієї країни мав прибутку менше 2000 доларів на рік, що є ознакою дуже бідного життя, животіння, по суті. Натомість, протилежний кут – це є кут заможності, де середній показник валового продукту на душу населення складав 15 000 і більше американських доларів. Знову ж таки, застерігаюся, що це є дані на середину 90-х років минулого століття, очевидно зараз ці показники зросли.

Знову ж таки, хочу дуже наголосити, це дуже важливо є зараз, ми не знаємо, що насправді є причина, що є наслідок. Чи багатство країни означає нові цінності, чи цінності спрямовують, допомагають певним країнам зростати, або, як я це образно описую, що цінності мажуться на хліб. Це не є зв'язок

причинно-наслідковий, це, радше, зв'язок, умовно кажучи, як між куркою і яйцем. Ми ніколи не знаємо, що є першим, а що є другим, але ми чітко бачимо, що вони між собою є пов'язані. Але кореляція цінностей і суспільного багатства є тільки одною з кореляцій. Натомість є ще одна дуже важлива кореляція, що ті суспільства, які є більш секулярними, і ті суспільства, які є, одночасно, більш чи менш суспільствами самовираження, за означенням є демократіями. І навпаки, ті суспільства, які більш тяжіють до традиції і до виживання, переважно, це є авторитарні режими, часом, найбільш авторитарні і криваві режими. Тобто бачимо, що вони між собою якимось пов'язані, цінності у які ми віримо, які нас мотивують, дуже сильно пов'язані з нашим стилем життя: як ми живемо, наскільки добре чи погано ми живемо, а також під якою владою ми знаходимося.

Отже, зробивши ці всі вступні коментарі, давайте подивимося на карту. Це так звана цивілізаційна карта світу Інглегарта-Вельцеля, вона зроблена станом на початок 2000-х років, і що важливо в цій карті, це є перший раз, коли була включена Україна у цю карту.⁵ Ми бачимо Україну, оце та точка, ми бачимо, що Україна, на щастя, не є в найгіршій ситуації, в тім кутку, де перебувають найбідніші країни з Південної Азії, з Африки: Зімбабве, Марокко, Йорданія, Бангладеш, інші. Але вона, очевидно, не є в цьому безпечному кутку, який займає протестантська Європа, Західна Європа католицька, колишня Британська Імперія і конфуціанські країни Азії, так звані Азійські Тигри. Вона десь є збоку.

І що дає важливого ця мапа, ця карта, для розуміння нашої історії? Інглегарт показує, що насправді, цінності не так прямо залежать від рівня добробуту, хоча рівень добробуту дуже важливий. Вони більше залежать від історичних факторів, бо цінності складаються історично. Якщо говорити про ці фактори, то вони є дуже очевидні, дуже прості. Перший фактор це релігія, причому, знову ж таки, не йдеться наскільки суспільство є релігійним зараз, йдеться про те, яку релігію воно мало історично, впродовж свого розвитку. І отут бачимо цілком

⁵ Мова йде про Крістіана Вельцеля, професора соціології Бременського університету. Докладніше див. Інглхарт Р. Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. – М, 2001 – 462 с.

таку схему, що зазвичай ті країни, які є у доброму кутку, чи йдуть у напрямку доброго кутка, це є країни, які були історично християнськими. Серед християнських країн зазвичай краще ведеться країнам, які є західнохристиянські аніж східнохристиянським, а серед останнього успішного кластеру західнохристиянських, те, що показує Інглегарт, що за останні 50-70 років краще ведеться країнам протестантським, аніж країнам католицьким. Як я вже казав, єдиним винятком є конфуціанство, про яке теж багато говорять як про так званий «фактор Х» у розвитку так званих «азійських тигрів». І про конфуціанство часом кажуть як власне таку азійську версію протестантизму. Але, факт того, що ми бачимо емпірично підтвердження того, що, насправді, релігія має велике значення. Та релігія, яка була історично, в тій чи іншій країні, значною мірою визначає теперішню траєкторію розвитку країни.

Другим фактором є імперії. Бачимо, ми вже говорили про те, що, скажімо, Британська імперія зі своїми колишніми колоніями, які розділені морями і океанами, як то Нова Зеландія, Канада, Австралія, Америка, Ірландія, чи навіть Північна Ірландія, вони насправді складають один кластер, знаходяться більш-менш в одній цивілізаційній групі чи в одній групі цінностей. Тобто країни, які входили до Британської імперії, вони мають дуже високий потенціал модернізації, вони країни вдалої модернізації, тому в них є і ринкова економіка, і заможність, і усталена демократія. Натомість, інші імперії, скажімо, імперії, які створювалися Іспанією чи Португалією (це теперішня Латинська Америка), чи Російська Імперія, вони в цьому відношенні не були такі успішні, як Британська, і ці всі імперії зі своїми колоніями, знаходяться, умовно кажучи, на обочині історії.

І третій фактор – це є наявність чи відсутність комунізму в історії останніх ста років. Майже всюди комунізм виступав як гальмівна сила. І тут варто не тільки подивитися, скажімо, на відмінності між Північною і Південною Кореєю, але достатньо на цій карті побачити, що цінності східних німців набагато ближчі до цінностей чехів чи словаків, аніж до цінностей західних німців.

Тобто, якщо дуже коротко підсумувати оці всі результати, то ми бачимо, що історія має значення. Бо всі ці фактори – вибір релігії, належність до імперії, наявність чи відсутність комунізму – вони, насправді, мають історичний характер. Вибір їх робився не нами, а робився нашими предками, попередниками, чи був наслідком певних історичних обставин, і результат цього вибору далі продовжує на нас впливати. Тобто, тут ми маємо емпіричне підтвердження того, що часто називають так званою стежковою залежністю, «path dependence theory», що означає, що куди ви зайдете, залежить від того, звідки ви прийшли. Тобто, успіх чи неуспіх вашої модернізації, модерності, залежить від того, які були ваші традиції. І це в дуже цікавий спосіб пов'язує нашу головну тему, перехід від традиційного до модерного суспільства, тому що ми бачимо, що цей перехід не є однострічковий. Тобто, є одна загальна лінія, велика лінія, яка веде з точки «А» до точки «Б», від традиції до модерності. Але ми бачимо, що різні країни, різні суспільства ідуть цією дорогою різними напрямками, різними стежками. Умовно кажучи, якщо описати, що це є велика магістраль, то, очевидно, різні країни рухаються різними полосами, різними швидкостями, а, більше того, деякі з них роблять повороти, або взагалі сходять з траси. Це така дуже проста ілюстрація до дуже важливої концепції, яка появилася в останні 20-30 років, і яка говорить про те, що не існує щось такого як єдина модерність, а існують так звані «multiple modernities», різні модерності. І ці різні модерності, різні шляхи до модерності, дуже часто зумовлені нашою історією.

Для мене особисто, як думаю для багатьох істориків, цей висновок має дуже важливе значення, бо він виправдовує важливість історії. Виявляється те, що ми займаємось історією, важливо не тільки для нас самих, чи для тих колег, які читають журнали і книжки, які ми пишемо. Виявляється, що заняття історією має більше суспільне значення, тому що розуміння логіки історії дозволяє сформулювати певні візії стратегії розвитку суспільства, чим, власне, займається дуже багато інтелектуальних груп, think-thank-ів, чи дуже багато відомих авторів, які про це пишуть зараз великі книжки. Я тут, очевидно, покличуся на

книжку Інглегарта і Вельцеля, яка цю теорію розповідає, але вона не єдина. Одна з найбільш відомих зараз книжок, це книжка Дугласа Норта, лауреата Нобелівської премії з економіки, де, власне, він теж розповідає про важливість історичного фактору, чи то згадаю ще іншого дуже відомого історика Дарона Аджемоглу, який, власне, описує, чому окремі нації є успішними, а інші не успішними.⁶

Всі ці теорії появилися в певному історичному контексті. Може так, вони були раніше, але зараз вони набирають особливого значення. Тому що ми бачимо, що наша уява про модерність як велику магістраль, процес, велику обіцянку, де всі будуть жити добре і щасливо, ця концепція, ця теорія не справджується. Історія, кінець історії, як нам обіцяли на початку 90-х років після падіння комунізму, не стався. Скажу, що ця криза, з очікуваннями загального благоденства перегукується з ранішою кризою – кризою колонізації, коли розпадалися найбільші імперії світу: Британська, Французька. І тоді була така ідея, що, мовляв, коли всі народи, як тільки вони скинуть свій колоніальний гніт, вони можуть себе модернізувати, стати схожими на свої колишні метрополії. Це була одна з основних причин, чому, власне, лідери цих країн, так само, як і населення, хотіли визволитися – щоб стати на цей шлях модернізації, стати успішними, багатими суспільствами. Але бачимо, що як досвід колонізації і постколонізації, колоніальних рухів, так і досвід падіння комунізму, показує, що дуже мало це їм всім вдається. Звичайно, всі хочуть жити заможнo і безпечно. Але насправді, вдасться чи не вдасться, сильною мірою залежить від того, яка в них була історія. Якщо говорити дуже просто, як про це говорить Інглегарт, що здатність до змін залежить від того, наскільки довгою в історії того чи іншого народу, чи краще сказати не довгою, а на скільки міцною, тривалою, була традиція, сила певних політичних традицій. Або, як казав це один, власне, із

⁶ Дуглас Норт (1920-2015, США) – американський економіст, професор Вашингтонського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1993) власне за кліометричні дослідження, які допомагали встановити кореляцію між економічним розвитком і інституційними змінами.

Дарон Аджемоглу (1967, Стамбул, Туреччина) – американський економіст вірменського походження. Одна з найбільш популярних його книг – Аджемоглу Д., Робинс Дж. А. Почему одни страны богатые, а другие бедные./ Дарон Аджемоглу, Джеймс А. Робинс. – М., АСТ, 2015 – 575 с.

відомих теоретиків, може один з найбільш відомих економічних істориків, Девід Ландес, що «You can not have Big Mack without having Big Mag» ви не можете мати Біг Маку, тобто символу Мак-світу, символу заможності, якщо ви не маєте Magna Charta – тобто, якщо не маєте певних політичних традицій.⁷ Оскільки Англія мала найдовшу стежку тих традицій, починаючи від Magna Charta, від початку XIII ст., то очевидно, що Англія була одна із перших, яка вступила на цю стежку модернізації і була такою успішною у цій модернізації, завдаючи модель, як треба змінювати країну. Але очевидно, що модель Англії пов'язана з дуже специфічними історичними умовами, які навряд чи можна повторити де-небудь інше. Дуже багато тих, які пробували копіювати модель англійського успіху, зазнавали невдачі, не тому, що вони були не англійцями, а тому, що у них було інше історичне минуле.

Тобто, історія має значення, це все, що можна сказати на підставі цих цінностей, і звичайно, що цей висновок можна читати по-різному. Можна читати це як песимізм, тому що якщо історія має значення, то ми нічого не можемо робити. Історія вже наперед від нас визначає, хто є успішний, а хто не є успішний. Це так само, як теза протестантів, що, насправді, Бог наперед вибирає, хто з нас спасеться, хто не спасеться. Але насправді, цю тезу можна читати і по-іншому. Можна читати так, що історія не накладає на нас тільки обмеження, це не означає, що історія забирає нам вибір. Історія не є в'язницею. Історія нам далі залишає можливість вільного вибору, власне, цей вільний вибір дозволяє нам, при певних моментах, змінити нашу траєкторію розвитку, змінити нашу історію.

Щоб побачити, як це відбувається, подивімося на динаміку, яку простежує Інглегарт протягом останніх ста років, і ми бачимо, що всі країни, без винятку, з різною швидкістю, але все-таки вони рухаються у цьому напрямку, тобто, є загальна тенденція, а з другого боку є те, що країни міняють свою траєкторію, вони стрибають. Бачимо приклади величезних, дуже помітних стрибків.

⁷ Девід С. Ландес (1924-1913) – американський економіст, професор економіки Гарвардського університету. Основна робота – «Звільнений Прометей», присвячена Промисловій революції в Західній Європі.

Скажімо, Польща 90-х років, Східна Німеччина 90-х років, Італія, інші країни. Але маємо приклад і зворотної тенденції, скажемо, це Росія чи Білорусь, які в 90-х роках зробили рух навпаки, не від цінностей виживання до цінностей самовираження, а навпаки – до ще більшої закритості, до цінностей закритого суспільства.

Тобто, бачимо, що якщо ми тримаємося далі цієї метафори хімії, чи фізики, коли ми говоримо що це своєрідна таблиця Менделєєва для істориків, то ми бачимо, що тут, насправді, в значній мірі, подібно щось на броунівський рух. Країни не є на сталій траєкторії, вони можуть мінятися, тільки треба розуміти логіку цих змін. І одним з головних інструментів цих змін – це є зміна поколінь. Ми бачимо, що у всіх країнах без винятку, у всіх групах, чи то східноєвропейські посткомуністичні країни, чи то Південна Азія, чи то іспаномовний світ, чи навіть Африка, вони всі переживають зміну цінностей, причому ця зміна цінностей йде більш-менш в одному напрямку, і ця зміна завше пов'язана із зміною самих поколінь. Оскільки кожне нове покоління формує свої цінності, чи історія формує цінності, як ми вже казали, що покоління формує історію, історія формує покоління, але кожен раз цінності, що формуються, є інакшими. І ви завше можете порівняти, якщо ви розумієте, скажімо, що цінності наші закладаються в нашому підлітковому віці, умовно кажучи, десь між 15 і 25 роками, в підлітковому і юнацькому віці, то кожен раз для кожного покоління історія має різне значення в цьому віці через різні історичні особливості. І якщо зрозуміти, що є тим особливим досвідом формування того чи іншого покоління, то можна зрозуміти і логіку самих змін, чому, в якому напрямку міняються цінності, і як їх можна прискорити.

Властивістю України є те, і це є моя наступна теза, що в Україні склалося нове покоління, яке має повністю набір нових цінностей. Умовно кажучи, в останні роки сталося приблизно те, що сталося в Парижі чи в Америці в Колумбійському університеті в 60-х роках, під час студентських революцій. З'явилося нове покоління, яке має інші цінності, яке, умовно кажучи, нам,

батькам, все важче і важче розуміти. В Україні сталося щось схоже на розрив поколінь. Ми бачимо, що на іншому дослідженні, це європейське дослідження, європейське дослідження цінностей, що молоді українці, які мають вік між 15 і 24 роками, за своїми цінностями набагато ближчі до своїх ровесників в Чехії, Словаччині, Польщі, Нідерландах чи Англії, аніж до українців, умовно кажучи, мого покоління, покоління тих, кому зараз п'ятдесят і більше років. Тут треба звернути увагу, що це та сама карта, тільки вона повернута іншим боком. Добрий куток – це є тут, а куток, найбільш традиційних цінностей, цінностей виживання – це є протилежний куток. Тобто, ця схема ніби перевернута з голови на ноги, але логіка є така сама.

Тобто, в Україні сталося те, що не сталося, в значній мірі, в Росії, але сталося в Польщі, чи сталося в більшості інших країн. В Україні появилось нове покоління. Його по різному називають, поколінням «мілленіалз», поколінням «ігреків», поколінням Гаррі Поттера, поколінням дигітальної революції, але це є різні способи писати одне і то саме. І це є покоління, яке, умовно кажучи, народилося в кінці падіння чи зразу після падіння комунізму, і тому воно позбавлене того досвіду, який мало, скажімо, старше покоління, мої ровесники і старші.

Щоб зрозуміти, побачити цю динаміку, варто порівняти карту цінностей Інглегарта і Вельцеля з початку нульових років і з кінця нульових років. Ми бачимо, як Україна просувається у напрямку до цінностей самовираження, натомість як Росія і Білорусь залишаються на тому самому місці. Причому, що є дуже цікаво, і хочу звернути на це увагу, що у випадку України зміна цінностей відбувається в умовах майже постійної економічної кризи. Умовно кажучи, українці змінюються на голодний шлунок. Натомість, Росія і Білорусь, які назагал є досить заможними суспільствами, в них не стається зміни цінностей, вони, ніби застрягли в цінностях закритого суспільства. Значною мірою, я вважаю, що, власне, цією зміною цінностей, появою цього нового покоління, можна пояснити цей феномен, який ми пережили щойно, феномен Євромайдану.

Бо значною мірою це була їхня революція, революція цих молодих людей, які були надто молоді, чи надто малі навіть, щоб брати участь у попередньому Майдані 2004-го року, але які доросли, увійшли в вік двадцяти кілька років зараз. І, власне, що вони виражають цю нову Україну. В цьому контексті я стараюся порівнювати Майдан, теперішній Майдан, не так з попереднім Майданом 2004 року, як з подібними рухами цієї молоді, яка є глобальним поколінням, як то «Оссуру» у Нью-Йорку, як «Taksim» – протести у Стамбулі, чи протести на Болотній у Москві. Це є більш-менш процеси революції одного і того самого характеру, архетипом яких є Паризька весна 1968-го року.

Я зараз вам продемонструю дані, які ми щойно одержали. Звичайно, мабуть ви про це чули, чи знаєте, читаєте. Методика Інглегарта не є єдиною, коли говориться про цінності. Дуже часто вживається методика, так звана методика Шварца, яка є складнішою, яка, у багатьох моментах є ефективнішою, тому що Шварц може заміряти, умовно кажучи, цінності всередині самої країни, в різних групах, натомість, якщо Інглегарт дає, якщо так сказати, середню температуру по палаті, тому що це усереднені дані.⁸ Але перевага Інглегарта над Шварцем є те, що Інглегарт дає історичну перспективу, дає нам динаміку, дає розуміння логіки. Натомість, Шварц такої логіки не дає. Умовно кажучи, Інглегарт є кращим зразком поєднання, чи зразком дуже успішного шлюбу між історією і соціологією, натомість коли Шварц – це більше соціологія, аніж історія.

Тут ви бачите перед собою найновішу карту світового дослідження щодо цінностей, карту Інглегарта з 2015 р. Нехай вас не милить її дата, бо це є час складання цієї карти, а не час проведення самих досліджень, бо у випадку України і Росії ці дослідження робилися ще в 2011 році. Тобто, це був рік після приходу до влади Януковича в Україні і рік до приходу до влади Путіна. І ми бачимо, що на цій карті, для нас досить незвично, чи скажімо, несподівано – Україна і Росія помінялися місцями. З Україною стався, скажемо, збій, вона

⁸ Мається на увазі ціннісний тест Шалом Шварца – американо-ізраїльського соціолога і психолога, розроблений 1992 року. За Шварцем всі цінності діляться на соціальні і індивідуальні.

повернулася ближче до точки виживання, натомість, Росія просунулася далі. Мені важко це інтерпретувати, можна про це по-різному говорити, але просто пам'ятайте, що це був рік, коли в Росії була Болотная⁹, а в Україні не було нічого. Але ми (група соціологів, істориків) хотіли перевірити, на скільки Україна зберігає свій дальший рух, чи навпаки – вона його втратила? Тому що, можна зрозуміти, що з одного боку, Євромайдан був, власне, вибухом цінностей самовираження, власне, тих, які уособлює молоде покоління, а з другого боку, треба також припускати, що війна, яка почалася слідом за цим, означала посилення цінностей безпеки, тобто цінностей виживання. Тобто, можна очікувати, що Україна має дві тенденції – і одну, і другу, і нам було цікаво, котра з цих тенденцій зараз домінує.

Отже, ми скористалися з ласкавої згоди самого Інглегарта скористалися його методологією (він дав нам на це копірайт) і весною 2015-го року провели дослідження, які показали, і це, може, найкраща новина, що Україна і далі продовжує рухатися до цінностей самовираження. А це означає, що Україна далі іде шляхом, звичайно, вибоїстим, непрямим, але до цього правильного, умовно кажучи, кутка. Кутка, який пов'язаний із самовираженням, демократією і економічною стабільністю. Тут ми бачимо ці середні дані, середню температуру по палаті. Ми бачимо, як це змінюється від 2009 до 2015 року, часу нашого останнього дослідження (дослідження «Соцису»), і ми бачимо, що динаміка є досить позитивна.

Із того, що ми бачимо, насправді, і це дуже важлива для мене новина, оптимістична новина, що Україна зберігає добру інерцію, тобто добрий потенціал, рухається у доброму стані. І ми можемо зрозуміти, звідки це береться, які головні групи, які цей стан забезпечують. Це є міста, великі міста, це міста, які мають півмільйона і більше, очевидно, це міста-мільйонники. Їх дуже легко порахувати в Україні, їх є тільки декілька. Це, очевидно, Львів, який не є

⁹ Місце проведення масових мітингів прибічників як ліберальної, так і націоналістичної російської опозиції до режиму Путіна в Москві в 2011 р.

мільйонником, але він веде себе як мільйонник, це є столиця, Київ, це є Дніпропетровськ, Одеса, Харків, і навіть, певною мірою, Донецьк, про що би треба окремо говорити, але до 2011 р. Донецьк ці тенденції показував. Це є група молодих людей, між 18 і 35 років, які дійсно показують, що в них є більш виражені цінності самовираження, ніж в інших вікових групах, це є люди з вищою освітою, і це є люди середнього класу, тобто ті, які вважають, що їм вистачає доходів на все необхідне. Це досить значна група, бо якщо їх порахувати, вони десь разом складають біля 20 %, і треба думати, що остільки попередньо говорилося на початку 2010-х років, говорилося про те, що зараз вони складають 10-15%, то бачимо, що їх кількість збільшується.

Але що дуже важливо у нашому випадку, що оскільки це дослідження, яке ми робили, мало дуже величезну вибірку, величезну кількість респондентів, аж 25 000, це дозволило нам проаналізувати не тільки середні данні по всій Україні, але, також, і по кожній окремій області. І що виявилось, і я теж вважаю, що це досить-таки обнадійливий результат, що насправді, якщо говорити в регіональному вимірі, немає великих помітних відмінностей між різними областями України. Вони всі більш-менш знаходяться в одній і тій самій смузі між цінностями виживання і самовираження, може, за винятком Дніпропетровської області. Але, очевидно, це можна пояснити, бо Дніпропетровська область є найближча зараз до зони фронту, фронтова зона.

Натомість, найбільша відмінність, яка дійсно розділяє Україну, причому, яка розділяє Україну радикально, і тут ми бачимо справді дві України, це є цінності традиційні проти цінностей секулярних. Ми бачимо, що вся Західна Україна і Центральна Україна поміщаються в спектрі традиційних цінностей, тоді як Південна Україна і Східна є більш секулярні. І Київ є рівно посередині, зберігає, скажімо, такий ефект середньої точки і близький до середньостатистичної суми всієї України. Що це означає для мене? Я припускаю, також і для інших коментаторів. Що Україна регіонально більш-менш є однотайна, коли говориться про бажання чи небажання змін.

Тобто, є великі групи, які цих змін не бажають і бояться, є великі групи, які цих змін хочуть, але більш-менш загальний баланс є такий, що воно не відрізняється по всіх областях. Всі області більш-менш зосереджені щодо тої середньої точки України. Натомість, найбільше розходження полягає в ставленні до питань, які пов'язані з релігією.

І це є дуже важливе питання, тому що ми бачимо, знову-ж таки цікавий результат – що в країні людей, які прагнуть самовираження, їх є набагато більше серед тих людей, які вважають себе традиційними, аніж серед тих людей, які є світськими, секулярними. Умовно кажучи, ті люди, які стають за зміни, набагато частіше ходять до церкви, ніж ті люди, які не хочуть змін. Це співвідношення майже в три рази, може, навіть, більше, в три з чимось рази більше – ця група має 14%, а ця група має 4%. І тут не йдеться про протистояння, йдеться, радше, як зберегти між ними діалог і цілісність, тому що разом вони набирають дуже високу групу, 20% – майже кожен п'ятий українець. Тобто, це показує на скільки важливою є культурна політика, публічні дискурси. Бо якщо в цій групі, яка хоче змін, говорити про потреби реформ, про потребу боротьби з корупцією, відкритості, то очевидно, що ви маєте зразу між ними діалог і союз. Але якщо ви в цю групу включаєте питання гомосексуалізму, гей-парадів, гомосексуальних шлюбів, то ви зразу маєте ці дві групи роз'єднані і антагоністичні між собою. І це ще раз показує, на скільки важливими є продумана культурна і релігійна політика у нашій країні.

Бачимо, як виглядає Україна зараз в загальному вимірі. Тобто, звичайно, група виживання і традиція домінує, але разом з тим є досить значною група людей, які виступають за зміни. Це є досить позитивний висновок. Я не кажу, що він є абсолютно позитивний, але очевидно, він не є абсолютно песимістичний. Просто він показує, що в країні далі зберігається вікно можливостей. І тут я вертаюся до цього питання, з чого я почав: як говорити і як писати про цінності, зокрема, як це робити в науковому дискурсі? Важливо, як ми пишемо історію, як ми думаємо про історію, як ми описуємо своє минуле. Якщо ми описуємо своє

минуле в категоріях так званої інклюзивності, де ми включаємо різні групи, де ми вважаємо, що культурне чи релігійне різноманіття України є багатством, а не загрозою, де ми пробуємо показати, що в українській історії є традиції, причому не видумані, а реальні, які прослідковуються на певних дуже реальних речах: самоуправління, демократії, бодай архаїчної і анархічної, як то козацької чи Махно. Але якщо ми це показуємо, якщо ми пишемо таку історію, то така історія дозволяє нам, помагає нам рухатися вперед, творити певні візії майбутнього. І навпаки, якщо ми пишемо історію ексклюзивну, коли ми з нашої історії виключаємо певні групи тільки тому, що вони розмовляють іншою мовою, або вірять в інші символи, або, скажімо, ставляться до минулого якимось не так, як нам хочеться, історію, де ми ігноруємо гендер, або не включаємо певні групи на будь-якій – на гендерній, релігійній, соціально-релігійній основі – то це означає, що ми збільшуємо загрозу залишатися у цінностях закритого суспільства. Тому що публічні дискурси, культурна політика, політика історичної пам'яті має дуже велике значення.

В останній частині нашої розмови про цінності я хочу нав'язати до попередніх тем нашого курсу – а разом зробити місток до останньої теми, про покоління і їхню роль у сучасній історії. Тема «Цінності» дуже добре надається для того, щоб зв'язати наш курс в одне ціле. А також щоб ще раз повернутися до головного предмету нашого курсу, котрим є перехід від традиційного до модерного і постмодерного суспільства. Тільки що цим разом подивитися на цей перехід з іншої перспективи, якщо можна так сказати – з висоти орлиного польоту.

Інглетарт з його дослідженням цінностей дуже добре служить для цієї цілі. Я вже говорив про значення цього дослідження для нас, істориків. Тут спробую цю тезу конкретизувати. Отже, як знають ті з нас, що є фаховими істориками, найбільша революція в історіописанні сталася в ХХ ст. Вона пов'язана з французькою школою Анналів. Великою метою цієї школи та її лідерів – Марка Блока, Люсьєна Февра, Фернана Броделя, полягала в тому, щоб перетворити

історію у справжню науку.¹⁰ Тобто відійти від тієї моделі, яка пропонує нам просто розповіді для зміцнення нашого морального духу та виховання патріотизму – а наблизитися до моделі точних наук – фізики, математики, хімії. Тобто науки, яка займається вивченням, виявленням певних тенденцій, закономірностей а навіть робленням прогнозів на підставі масового матеріалу. Матеріалу статистичного, економічного, іншого характеру, який можна порахувати, прогнати через калькулятор чи комп'ютер. Окрім аналізу масового матеріалу школа Анналів сформувала ще один підхід – відійти від подієвої історії і перейти до довготривалої перспективи, так званого “longue durée”. Ідея досить проста і переконлива: ми не можемо зрозуміти сенс подій, якщо ми аналізуємо тільки ці події. Щоб відкрити сенси, нам треба подивитися на них з довшої перспективи – ста, п'ятисот чи, навіть, тисячі років.

Фернан Бродель придумав дуже вдалу метафору. Він порівняв історію з течією річки. Більшість з нас бачить тільки те, що відбувається на поверхні води – вона пронесла повз нас шматок дерева, ми бачимо комах, які кружляють навколо неї чи повзають по її поверхні і т. д. Це все – поверхневі події, відповідно, більшість істориків займається власне подієвою історією. Але ця історія дуже плитка. Бо історик, який хоче зрозуміти логіку подій, мусить пірнути глибше. Йому треба зрозуміти, яка є течія ріки, з якою швидкістю вона тече, і як ця швидкість змінюється в залежності від природних факторів і т. д. Це так звана історія структур. І, нарешті, є найглибша перспектива. Це та, яка вивчає рельєф дна, географічну траєкторію самої ріки від витоків до впадіння у більшу ріку чи море, гравітаційне поле та інші довготривалі чи майже незмінні фактори – котрі так чи інакше впливають і на перший, і на другий рівень. Це власне те, що Бродель називав *longue durée*, і заради неї він закликав істориків пірнати якнайглибше.

¹⁰ Мова йде про групу французьких істориків, що гуртувалися навколо журналу «Аннали економічної та соціальної історії»: Марка Блока (1886-1944, французький історик єврейського походження, засновник і перший редактор журналу, класична робота *Феодальне суспільство: Пер. з фр.* — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2001. — 528 с., Блок був розстріляний в гестапо як єврей і як учасник руху Опору), Люсьєна Февра (1878-1956, французький історик, співзасновник журналу і його редактор до 1956 р.), Фернана Броделя (1902-1985, французький історик, автор теорії «історичного часу», головний редактор журналу з 1956 року, основна робота *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII століття*, пер. з французької Григорія Філіпчука — К., «Основи», 1997, т.1-3.)

Французька школа Анналів зробила цілу революцію у світовій історичній науці у перші десятиліття після війни. Але десь на межі 1970-х і 1980-х років *longue durée* потерпіло крах. Певною мірою, це сталося під впливом постмодерністичної критики, яка у кожній спробі створити «велику розповідь» (метанаратив) бачить більш чи менш погано замасковане прагнення до домінування. Коротко я розказував це у нашій другій лекції, тому тут не буду повторюватися. Тут лише зверну увагу, що *longue durée* співпав з крахом модернізаційних теорій взагалі. Подібно до школи Анналів, яка домінувала в історичній науці, модернізаційні теорії домінували у соціології, економіці та політології – спосіб думання і спосіб писання і тут, і там був дуже схожим. Він полягав у вірі, що існує якийсь великий історичний процес – перехід від традиційного до модерного суспільства – який трансформує весь світ без винятків, включно з відсталими, традиційними суспільствами.

У 1976 р. Імануїл Валлерстайн – до речі, учень Броделя – проголосив, що модернізаційна теорія померла. Вона є радше інструментом капіталістичного Заходу, який з її допомогою пробує встановити свою владу над цілим світом. Насправді, твердив Валлерстайн, відсталість немає нічого спільного з внутрішніми структурами чи цінностями того чи іншого суспільства. Вона є результатом домінування світового капіталізму чи імперіалізму, котрий має свої розвинуті центри і відсталі колонії чи периферії. Тому боротися проти відсталості треба не стільки внутрішніми реформами, скільки боротьбою проти глобального капіталізму.

На добре чи на зле, ми живемо у світі, де постмодерністична критика себе вичерпала, і заклики до боротьби зі світовим капіталізмом чи проголошення кінця історії більше не сприймаються серйозно. В останні роки ми все частіше чуємо заклики повернутися до *longue durée*, тільки що на новому рівні, з кращою методологією і краще добраним масовим матеріалом. Власне, дослідження Інглегарта цим вимогам відповідають якнайкраще. Хочу звернути Вашу увагу,

що його висновки про роль релігії, імперій та комунізму відповідає образу Броделя про три рівні історії – ті, які діють, відповідно, протягом тисячі, п'ятисот чи ста років. Думаю, що це не випадкове співпадіння. Не певен, чи Бродель би з ним згодився – але тут важливо, що Інлегарт робить свої висновки не тому, що йому «так здається», а на підставі аналізу великого емпіричного матеріалу.

У контексті ж нашого курсу найважливішим є те, що він пропонує по-новому переглянути теорію модернізації – іншими словами, не відкинути цю теорію, а її зрев'ювати. Про цю ревізію теорії модернізації ви можете прочитати в розділі книжки Інлегарта і Вельцеля, який включений до цього заняття як література для читання. Тут же хочу звернути вашу увагу на таких важливих, як на мене, моментах.

Перш за все, Інлегарт і Вельцель показують, що Валлерстайн неправий: історія й пов'язані з нею внутрішні структури таки мають значення. Модернізація (індустріалізація) глибоко і безповоротно трансформують світ. Але це не означає, що традиційні цінності відмирають. Вони, насправді, дуже живучі. Тут я використаю образ, так би мовити, «власного розливу»: цінності традиційного суспільства немов становлять гравітаційне поле кожного суспільства – або встановлюють рамки чи певні обмеження щодо можливих сценаріїв розвитку. Мовою політології це називається «стежкова залежність» (path-dependency): куди ти потрапиш залежить від того, звідки ти прийшов. Нашою ж простою мовою це означає одне: історія таки має значення. І то не в тому сенсі, що говорить Валлерстайн (історія завоювань та експлуатацій) – а (ще раз наголошую) у сенсі внутрішніх структур, інституцій та цінностей того чи іншого суспільства.

По-друге, Інлегарт і Вельцель не є історичними детерміністами. Вони не вважають, що історія є в'язницею. Вона може встановлювати для нас певні обмеження – або, навпаки, давати нам певні переваги – але вона не позбавляє нас свободи вибору. Добра стратегія розвитку полягає в тому, щоб зрозуміти ці

структурні обмеження і спробувати їх мінімізувати (добрим прикладом є теорія Гершенкрона).

По-третє, Інглегарт і Вельцель не є детерміністами і в іншому значенні. А власне, вони не вірять в один з головних принципів модернізаційних теорій: що економічні зміни, пов'язані з індустріалізацією, неминуче приведуть до змін політичних. Іншими словами, що під впливом науково-технічної революції капіталізм і комунізм «конвергуються», стануть більш схожі один на одного – або, що після упадку комунізму, світ стане «плоским» (словами Томаса Фрідмана)¹¹. Уявлення, що ми всі рухаємося до одного уніформного плоского світу «McWorld» значною мірою є ілюзією. Культурні, релігійні та інші відмінності зберігатимуться, як і зберігатимуться пов'язані з ними конфлікти та війни (тобто, не буде «кінця історії», як це говорить нам заголовок ще одної надзвичайно популярної, але так само слабкої книжки, що й робота Фрідмана – маю на увазі працю Франсіза Фукуями).¹²

Інглегарт і Вельцель пропонують іншу модель. Так, світ змінюється внаслідок індустріалізації та модернізації. Але ці зміни впливають на політику й геополітику не прямо, а посередньо, через культуру і цінності. Використаю тут знову власного образу: шестерні економіки та політики таки зціплені між собою – але їхня праця у зв'язці залежить від набору цінностей, яка служить своєрідним мастилом. Не буде цього мастила – зубці цих шестерень поламаються і зносяться, і вся система прийде у непридатність.

Як це перекладається на мову сучасних змін? Багато теоретиків суспільної трансформації твердять, що щоб мати добру економіку, треба мати правильні інституції, у першу чергу політичні інституції. У цілому, вони мають рацію. При

¹¹ Thomas L. Friedman, *The World Is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century* (New York, 2005).

¹² Див.: Francis Fukuyama, *The End of History?* *The National Interest*, Summer 1989 (<https://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-history-article.pdf>)

врахуванні, однак, важливої обставини: якщо у того чи іншого суспільства не буде правильних цінностей, то скільки би ти не будував правильні інституції, вони проваляться, як вода у пісок.

По-четверте, Інглегарт і Вельцель подають свою інтерпретацію історії модернізації – і ця частина для мене, як для історика, є найцікавішою. Перехід від традиційного до модерного суспільства є двовимірним рухом: від цінностей релігійних до цінностей секулярних, по вертикальній осі, і від цінностей виживання до цінностей самовираження, по осі горизонтальній. Рух відбувається по обох осях – однак він не є одночасним. «Вертикальний» перехід від релігійних до секулярних цінностей властивий для процесу індустріалізації ХІХ-першої половини ХХ ст., коли маси селян переселяються з сіл до міст, і в зв'язку з тим втрачають своє старе світосприйняття. Цей рух співпадає з падінням старих режимів або є одним із його факторів. Але він не обов'язково веде до появи демократичних режимів. Навпаки, вирвані зі старих умов, селяни зберігають певні старі структури мислення – і тому індустріалізація, особливо у тих країнах, які не мають усталеної демократичної традиції, може привести до авторитарних чи тоталітарних режимів, як це було у Росії, Німеччині чи Китаї.

Натомість рух по горизонтальній осі (від цінностей виживання до цінностей самовираження) починається назагал пізніше, аж у 1960-70-х роках, коли індустріалізація уже закінчилася, і на зміну їй приходить сервісна економіка. У 1956 р. США стали першою країною, де більшість робочої сили була зайнята у сервісній економіці. У наступні десятиліття це сталося у Західній Європі: колишні індустріальні суспільства стали суспільствами постіндустріальними. Ці зміни у характері праці спричинилися до великих політичних і культурних наслідків. У першу чергу, вони (ці зміни) витворили безпрецедентну ситуацію екзистенційної безпеки, коли більшість населення більше не дбала про виживання, і базові матеріальні потреби були задоволені. У дальшу чергу, це привело до сильного зсуву у бік постматеріалістичних чи постмодерних

цінностей, тобто тих цінностей, які стосуються якості життя, захисту навколишнього середовища і самовираження.

На відміну від першого, «вертикального» руху, зміни «горизонтальні» не провокують «збиву» демократії. Навпаки: там, де спостерігається поява постматеріалістичних цінностей – чи, іншими словами, цінностей самовираження – там бачимо посилення руху за демократизацію. Там, де вже є демократія, це означає появу нових форм масової демократії «знизу» – там, де панують авторитарні режими, це створює загрозу для їх існування, бо новий середній клас вимагає участі у політичному житті. Власне у цьому механізмі можемо бачити пояснення феномену нових революцій, початком яких послужив Париж 1968 р., а одним з останніх виявів був Євромайдан.

У СРСР говорили, що теорія марксизму є всесильною, бо вірною. Зрозуміло, що теорія Інґлегарта й Вельцеля такою не є – зрештою, її автори весь час застерігають, що вони не можуть пояснити все. Зрештою, їхні погляди навряд чи можна назвати теорією. Це радше інтерпретація емпіричного матеріалу з широкими, хоча й досить обережними, узагальненнями. Однак ця теорія при перевірці показала, що вона має кращу пояснювальну силу – особливо, якщо її порівнювати з іншими теоріями модернізації, скажімо Ентоні Гідденса. З її допомогою можна прогнозувати певні явища. Скажімо, дослідники відзначають, що вона дуже добре пояснює зміни, що сталися в Японії чи Іспанії – а також що вона певною мірою спрогнозувала Арабську весну. В українському випадку, вона послугувала нам прогнозом вже у 2012 р., що в Україні революція висить у повітрі. І це ще раз дає підстави вірити, що за певних обставин історія таки може бути наукою, а не лише збіркою менш чи більш цікавих розповідей про минуле.

Інґлеґарт й Вельцель окремо розглядають механізми ціннісних змін. Якщо говорити дуже коротко, вони пов'язують ці зміни у першу чергу зі зміною поколінь. Бо цінності формуються головним чином у підлітковому віці, а раз сформувавшись, вони, як явище консервативне, міняються дуже мало. Тому коли

хочеш зрозуміти логіку історії, треба вивчати не лише націю, сім'ю чи класи – треба вивчати ще й таке суспільне явище як покоління.